

Західнополіські ономатописи

Звучання живої і неживої природи людина здавна намагалася зімітувати, тобто передати «своїми» звуками, при цьому одні з них могли бути досить далекі від оригіналу, інші трохи ближчі, але абсолютної тотожності майже ніколи не помічається. Часто такі почуті звуки зближують з якимись словами, а то й цілими реченнями, так що створюється враження, ніби всі живі істоти й неживі предмети теж «говорять», теж про щось повідають. У статті подані записи автора та інших фіксаторів таких «слів» і «розмов» з населених пунктів Західного Полісся, у складі якого виділяють Волинське Полісся, Берестейщину і Підляшшя.

Ключові слова: звуконаслідування, істоти, неістоти, Західне Полісся.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для наших предків усі істоти діють, як і люди: розмовляють, сваряться та миряться, трудяться, одружуються, народжують і виховують дітей і т. д. Про це свідчать фольклорні твори, що дійшли до нас. Порівняйте, наприклад, цикл казок І. Франка «Коли ще звірі говорили» [10], сюжети яких узяті з російського, сербського, німецького, грецького, індійського та перського фольклору. Зауважимо, що імена, тобто клички тварин у цих казках, часто походять від звуків, які вони видають: кіт Мурко, собака Бурко, ворон Каркайло, сова Пугукало. Отже, для їх іменування використано звуконаслідування, тобто ономатописи, які належать до великого класу вигуків, ці слова «наслідують звучання живої і неживої природи, це умовне відтворення різних звуків навколишнього світу за допомогою елементів мовної системи» [12, с. 4].

Відомо, що із цих простих вигуків, на думку багатьох, складалася прामова всього людства. Студії над такими словами стали темою докладної монографії відомого мовознавця Р. Смаль-Стоцького «Примітивний словотвір», у якому він зазначає про вигуки та відвигуківі утворення (інтер'єкції) таке: «Ці голі пні виглядають мов підстави самої мови, до котрих всякі форманси та форми приступають, вони являються тим корінням та пнями дерева мови, на котрих то щойно наростає формантичне галуззя» [8, с. 122]. І далі: «Тому то ця сфера є повна сили, експресії, інтенсивности, живучости та оригінальності. Тут ще інстинктивно відчувається справдішну творчість мови, тут ще булькотить у зміннім вокалізмі та консонантизмі неостигла лава мови, тут ще весь час кипить продуктивне життя, не тільки всі ті пні-інтер'єкції, а і всі слова та формації, що утворені від інтер'єкційних пнів, всі вони визначаються особливою пластичністю та інтенсивністю тієї сфери» [8, с. 122] (підкреслення Р. Смаль-Стоцького). Тому за допомогою звуконаслідувань «наш запас слів весь час обновляється та збагачується» [8, с. 123].

Отже, тема цієї публікації – звуконаслідувальні слова (що їх записав автор цієї статті та інші фіксатори на Західному Поліссі), які «розповідають», тобто почуті звуки, «перекладені» людською мовою.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мовознавці відносять ономатописи до великого класу вигуків, однак «від вигуків, наприклад, емоційних та імперативних, звуконаслідувальні слова відрізняються тим, що не виражають емоцій, почуттів та волевиявлень, а слугують лише для відтворенню звукообразу реальних звуків і шумів дійсності через специфічне поєднання та інтонування звуків мови» [6, 9].

Такі слова лише приблизно відтворюють звуки, що їх видають тварини та створюють неістоти: *т□ох-т□ох* і *т□ох-т□ох* (соловей), *ку-ку* (зозуля), *кукур□іку* (півень), *гав-гав* (собака), *н□ав-н□ав* і *мйáu* (кіт), *рпп* (двері), *ба-бáх* (постріл) і т. д. У фольклорних творах «сороки скрекочують *скро-ко-ко*, зайці жують капусту *хруп-хруп*, журавлі співають *трі-рі-рі*, пташині крила шелестять *шу-шу*, вода ллється *буль-буль* тощо» [4, с. 34]. У дитячій лексиці, тобто в словах, створених дорослими для спілкування з дітьми, ономатописи найчастіше замінюють іменники та дієслова, пор.: *хл□уп-хл□у́п* 'вода' і *хл□уп-хл□у́п* 'купатися', *чик-чік* 'ніж' і *чик-чік* 'різати', а також стають твірними основами інших слів, пор.: *гав-гав* і *гáва* 'собака'.

При цьому зауважимо, що кожен народ «по-своєму» чує і відтворює одні і ті ж звуки, тому ономатописи, можемо стверджувати, мають свою «національність», тобто по-різному звучать у різних народів, хоч і мають багато спільного. Л. Булаховський зазначав, що «російська» качка вимовляє *кря-кря*, «французька» – *сап-сап, соін-соін*, «румунська» – *мас-мас*, «датська» – *раб-раб* [3, с. 190];

півень співає «по-латинськи» *cucurire*, «по-грецьки» *kukuridzo*, «по-німецьки» *kikeriki* [7 II, 309], а «український» півень – *кукуруіку*, «російський» – *кукареку* і т. д.

Зауважимо, що імітація голосу птахів ставала твірною основою для їх народних найменувань, пор.: *пані казали бе^вкас, а тепер пекон, бо в'ін пеку-пеку!* (Піща Шацьк В); *вона [пташка] каже п'іку-п'іку, то і пекут* (Штунь Любомль В); *то така пташка з болота кричить гріц^уу! гріц^уу!, тогб і грицан* (Ворокомле Камінь-Кашир В); *чепик [болотяна качка] каже: чіку! чіку!* (Ворокомле Камінь-Кашир В). Порівняйте багате такими прикладами дослідження Л. Булаховського «Славянские наименования птиц» [3].

Так само виникали деякі назви неістот, напр.: *клекота* ‘дерев’яна скриньочка із залізним бияком, який чіпляли корові на шию, щоб не заблукала в лісі’, *л^апавка* ‘пристрій для биття мух’ та ін., пор. західнополіські номени мисливського пристрою для підняття звірів із лігва: *дérкавка, дérкало, дир-кóтавка, трискóтка, трискáчка, трищóтка, тарáхкавка, тарáкало, тарада́йка, таркоту́н, дрáкавка, дрíкавка, дригу́шка, бразкоту́н, бра́зкало, буркавка, буркало, рíпавка*, що залежать від сприйнятих і відтворених звуків, а також особливостей регіонального словотвору.

Однаке для декого ці звуконаслідування – не просто набір звуків (які хоч і ніби близькі до оригіналу, але лише віддалено нагадують чуті), – це мова тварин, за допомогою якої вони спілкуються. На жаль, здебільшого ця мова людям незрозуміла (порівняйте казку, записану в с. Пульмі Шацьк В [1, с. 100–103]), щоправда, лише декому все-таки вдається її «перекласти» на людську. То які ж тварини, на думку західних поліщуків, найчастіше говорять і про що? Безперечно, серед птахів це ті, про яких у народі сформована позитивна думка, що вони мають «приємний» голос і приліт яких людт нетерпляче очікують, або – рідше – ті, що набридливі, що роблять шкоду. Зазначимо, що «мовлення» народних улюбленців – лелек (по-західнополіськи *бúсел* || *бúсел*[□], *бúсил* || *бúс*[□]*іл*[□], *бúс*[□]*ол*, *бúсен*[□], *бúсин*[□], *бúс*[□]*ок*, *бúс*[□]*он* || *бус*[□]*он*, *бус*[□]*ак*, *бúс*[□]*ко* || *бúз*[□]*ко* || *буз*[□]*кó*, *бóцун*, *бóц*[□]*ун*, *бóц*[□]*ан*, *бóц*[□]*он* та ін.) ми не зафіксували жодного разу, адже це безголосі птахи, хоч їхній весняний клекіт і веселить душу поліщука, крім цього, з їхнім першим прильотом пов’язано багато повір’їв.

Ономатопи голосів птахів іноді складаються з редульованого одного «слова», але частіше зі своєрідного речення-тексту або діалогу, який уміло повторюють діти, про що і писав Р. Смаль-Стоцький: «Як сильні тенденції звуконаслідування в народі, на це є добрими прикладами те багатство різноманітних віршиків для перекликання» [8, с. 123].

Отже, найчастіше на Західному Поліссі «перекладені» голоси таких птахів (власні записи):

жайворонок: *пúтпул*[□]*у*, *пúтпул*[□]*у*... *пúтпул*[□]*у*... (Сильно Ківерц В);

соловей навесні: *хіма, хіма, хіма!.. давід! давід!.. бик... бик...* (Кам’янка Березн Р);

пташка-веснянка: *ч’ік’ітб, м’ік’ітб, к’ідаі сáни – бирі в’із, пойдимо по рог’із* (Боровичі Манев В);

ластівка навесні: *йак йа булá, йак йа булá, то і кóпи сто́йáли, йак йа по’шлá, йак йа по’шлá, то ц[□]йіі черевач’і, пузач’і все перейіли* (Кам’янка Березн Р);

квочка, водячи курчат, все твердить: *клóнут! клóнут!..* (Кримно Старовиж В);

курка-несучка: *кúд-кудáк, кúд-кудáк, знислá йайцé, йак кулáк* (Сильно Ківерц В);

шуліка: *крав! краў! краў!* (Мельники Шацьк В).

Доповнимо ці «голоси» фіксаціями з письмових джерел, що охоплюють територію Західного Полісся (зберігаємо орфографію записувачів).

Записи І. Бессараби з Підляшшя:

іволга: *Ви́лу-ви́лу! Лу́пи кобы́лу! Коня́!*;

перепілка: *Сиджу́! Сиджу́! Подполю́, подполю́!*;

зозуля і ворона: «Зазуля каже: *купивъ, купивъ*, а ворона каже: *укравь! укравь!*» І далі записувач подає такий коментар: «Ворона – москво́вська зазуля, бо москал[□]іє якъ стояли по хатахъ, то часто крали, бо имъ старшина́ мало давала й[□]ієстьи» [2, с. 82].

Ластівка з Волині, за записами О. Кондратович, говорить про те ж саме, що і «рівненська» (Кам’янка Березн Р): *йак ми лет[□]іли – стожкі лин[□]іли... перепічили, переіли червачі на печі-і-і...* (Ворокомле Камінь-Кашир В) [5, с. 12].

Свідчення І. Хміля з Берестейщини (книга спогадів «Українське Полісся»):

«Посмітюхи не відлітають у вирій, як жайворонки, а зимують з нами... Жайворонок же, коли відлітає, то просить ось свого чубатого посмітія:

– Дядьку посмітю, заспівай на восьмій неділі, якщо я з вирію не наспію» [11, с. 12]; «По Громницях (Стрітення Господнє) починає танути удень сніг, а маленька пташинка, яку в нас на Поліссі звали «полотечка», починає виквилювати: «Кидай сани, бери віз! Кидай сани, бери віз!» [11, с. 32].

Голос маленького пташенятка берестейці передають так: «И ві-тэ пі-тэ, и ві-тэ пі-тэ» (А. Динько // Збудінне. – 1991. – № 1 (19). – С. 7).

За нашими записами, інші тварини виявляються «менш говіркими», ніж птахи. Порівняйте розповідь мисливця: *Йак поранити, то зайець кричїт: к'н аз! к'н аз!* (Осекрїв Турійськ В). А серед вовків ніби відбувається така сімейна «рада»:

Вовк каже: *Йа вмру-у-у...*

Вовчиця: *Йа замуш поїду-у-у...*

Вовченята: *А ми с кїм будїмо?..* (Боровичі Манев В).

Хоч як це дивно, але весняне кумкання жаб – *раж'ат ж'аби: то кум, то тарара'* (Мокрани Малорит Б) – теж звеселяє душу поліщука, бо це свідчення остаточного приходу тепла. Розмова жаб найчастіше передана у формі гумористичних діалогів:

– *Кум, кумá,*

Позїч полотнá!

– *Булó, а нїмá...* (Сильно Кїверц В);

– *Кум, кумá,*

де булá?

– *Менé там нїмá!* (Сильно Кїверц В);

– *Кум! Кум!*

– *Кумá!*

– *Де бóцун?*

– *Не"мá.*

– *А де?*

– *Помér.*

– *Колї?*

– *В^ф четвér...* (Вовкові Демидів Р).

З письмових джерел дізнаємося про інші «жаб'ячі» проблеми:

«– *Кумь! Кума! Дэ была?*

– *Пудь лавкою, накрылася копанькою»* [2, 82];

«Появу перших жабів сільська поліська дїтвора стрічала пісенькою-примовкою:

– *Кум-кум, де була?*

– *Дитинка вмерла.*

– *Де лежить?*

– *Під столом.*

– *Чим накрита?*

– *Постолом»* [5, с. 12];

«– *Кум-кума!*

Пузыч пулутна.

– *Як я вытчу,*

Тубї пузычу» (М. Липко // Збудінне. – 1992. – № 12. – С. 2).

Деякі неїстоти теж «говорять», одначе їхня мова не всім відкривається. Найчастіше «зачіпає» душу голос скрипки та бубна, адже саме вони скликали молодь (та й старших) на «вулицю» або на весілля, пор.:

скрипка: *Турни, турни Гáнку с пéчи, нехáй вона не лїнеци* (Ситовичі Ковель В);

скрипка: *Йáра тиенїчéйка, йáра сучка, йáра, йáра...;* бубон: *Дути нос! Дути нос!* (Ситовичі Ковель В);

скрипка: *Хлї-ї-їба, хлї-ї-їба до Колáд;* бубон: *Абó буде, абó не! Абó буде, абó не!* (Сильно Кїверц В).

А у творі «Приязнь» Лесі Українки бубон твердить: «Сам п'ю!.. Сам п'ю!..» [9 VII, 250].

До церковних дзвонів теж прислухалися, бо вони повідомляли або про радісну новину (свято), або про чийсь смерть, пор.:

– *Бом-бém, бом-бém,*

Савка вмер (Сильно Ківерц В);

«...Дзвони по-своmu говорять: *«Був та вмер! Був та вмер!»* Так мені оповідала моя бабуня, додавши потім, що так говорять у православних церковні дзвони, а в католиків іначе...

– А як вони інакше говорили? – питаю її.

– Га, як? А так: *Хліб ячний – несмачний, хліб ячний – несмачний...*

– А у нас? – запитую.

– *Сякий, такий, аби був! Сякий, такий, аби був!»* [11, с. 148].

Отже, розглянуті тексти дійшли до нас із минулих часів, тому відтворюють давніші реалії народного життя: бідне селянське існування, коли і хліба не вистачає до нового року, очікування тепла після довгої зими, підготовка до весняних робіт, примус ледаря до роботи, невблаганна смерть та ін.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Добір окремих слів у таких словах і реченнях-текстах не випадковий – він залежить від почутих звуків, які відтворила людина. Л. Мацько зазначає, що звуконаслідувальні слова «є одноморфемними утвореннями, фонемна будова яких ґрунтується на принципі звукового символізму. Якась одна ознака звуків за своїми акустико-перцептивними можливостями стає домінуючою, в результаті чого зростає реалізація цього звука в редукованих варіантах. Відбувається часткова семантизація звукового комплексу, який сприймається надалі як мовне звуконаслідування звукових ознак певних явищ чи предметів, істот» [6, с. 10].

Отже, спершу виділяють почуті звуки, що переважають, до яких добирають слова, а вже потім із них «будують» речення, пор. свідчення літератора: «Спів очеретянки *ж, ча, ша, ца* тепер дизгармонують з усім, не до ладу поскрипуючи. В перекладі на нашу дитячу мову він звучить: *Насмажимо, наикваримо. Їж, їж. Коржі, коржі, перепічка! Книш, книш»* (Ілленко Г. С. *Голос Ненаситця* // Літературна Україна. – 1988. – 17 лист.). На Західному Поліссі спів солов'я передають за допомогою повторення звука [и] (*хіма, хіма, хіма!.. давід! давід!.. бик... бик...*); тоненький голос веснянки, як і скрипки, імітує звук [і] (*ч'ік'іто, м'ік'іто, к'ідаї сани – бирі в'із, пойдимо по рог'із; хл□і-і-іба, хл□і-і-іба до Кол□ад*); кумкання жаб передають приголосні [к], [м], у мовленні вовків переважає низький [у]; у дзвонів – [б], [м], [о] і т. д.

Коли ж не вистачає потрібних «людських» слів, тоді творять оказіоналізми, пор. з наведених вище записів: *ч'ік'іто, м'ік'іто, черевач'і, вилу-вилу, перепічили* та ін., часто вони «виготовлені» для римування: *турни, турни Гапку с пєчи, нехїй вонї не лінєци*.

І ще одна особливість – треба вмiти проказати такі слова й речення, адже «при виголошуванні цих віршиків грають головну роль: акцент, модуляція, певна мелодія, темпо, – все це тяжко віддати на письмі» [8, с. 123] (пор., як переданий довгий *і* у наших записах). Додамо: відразу скопіювати (повторити) такі речення не вдасться – потрібне багаторазове вправляння-повторення.

Назви населених пунктів подаємо повністю, назви районів скорочуємо до назви районного центру; області: В – Волинська, Р – Рівненська.

Джерела та література

1. Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся / Г. Аркушин. – Луцьк : Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 542 с.
2. Бессараба И. Матеріали для етнографіи Сѣдлецкой губерніи И. Бессараба. – Санктпетербургъ, 1903. – 324 с.
3. Булаховский Л. А. Славянские наименования птиц / Л. А. Булаховский // Булаховський Л. А. Вибрані праці. В 5 т. Т. 3. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 189–299.
4. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
5. Кондратович О. Калиновий квіт Полісся / О. Кондратович. – Луцьк : Надтир'я, 2007. – 224 с.
6. Мацько Л. І. Звуконаслідувальні слова в українській мові // Українське мовознавство. – Вип. 9. – К. : Вища шк., 1981. – С. 9–18.
7. Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4-х т. / І. Огієнко. – Вінніпег : [б. в.], 1979–1994.
8. Смаль-Стоцький Р. Примітивний словотвір / Р. Смаль-Стоцький. – Варшава : [б. в.], 1929. – 200 с.
9. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1979.
10. Франко І. Коли ще звірі говорили / І. Франко // Франко І. Зібрання творів. У 50 т. Т. 20. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 74–172.
11. Хміль І. Українське Полісся / І. Хміль. – Чикаго : [б. в.], 1976. – 255 с.

12. Юсип-Якимович Ю. Ономапоетика / Ю. Юсип-Якимович. – Ужгород : Гражда, 2007. – 268 с.

Аркушин Григорий. Западнополесские ономапоны. Звучания живой и неживой природы человек издавна пытался воспроизвести, то есть передать «своими» звуками, при этом одни из них могли быть немного более близкие к оригиналу, другие достаточно далекие, но абсолютной тождественности почти никогда не замечается. Часто такие услышанные звуки сближают с какими-то словами, а то и целыми предложениями, так что создается впечатление, будто все существа и неживые предметы тоже «говорят», тоже о чем-то поведают. В статье представлены записи автора и других фиксаторов таких «слов» и «разговоров» из населенных пунктов Западного Полесья, в составе которого выделяют Волынское Полесье, Брестчину, Подляшье.

Ключевые слова: звукоподражание, существа, несущества, Западное Полесье.

Arkushyn Grygorii. The onomatopoeia of Western Polissya. The sound of animate and inanimate nature, man has long tried to imitate, ie transfer «their» sound, while some of them could be a little closer to the original, while others are far, but absolute identity almost never noticed. Often heard such sounds are brought together with some words or even whole sentences, so it seems as if all living beings and inanimate objects, too, «say» something too tell. In the article the author records and other fixatives such «words» and «conversations» with the settlements of Western Polissya, consisting of isolated Volyn Polissya, Beresteyschina and Podlassie.

Key words: onomatopoeia, being neistoty, Western Polissya.

Стаття надійшла до редколегії
10.07.2014 р.